

ЩО ТАКЕ АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ?*

Я.В. Шрамко

1 Вступ

Майкл Дамміт у своїй книзі «Витоки аналітичної філософії» запропонував загальне визначення однієї з найвпливовіших течій сучасної філософської думки — *аналітичної філософії*. За цим визначенням, «аналітичну філософію в її різноманітних проявах відрізняє від інших шкіл переконання, що, по-перше, філософське пояснення (*account*) мислення можна здійснити через філософське пояснення мови й, по-друге, всебічного пояснення [мислення] можна досягти лише у такий спосіб»¹ [17, с. 4]. Дамміт характеризує це твердження як «фундаментальну аксіому аналітичної філософії» [17, с. 128] та вважає, що практично всі філософи, які працювали в руслі аналітичної традиції, певною мірою дотримувались цієї аксіоми.

Значний інтерес викликає вже сама спроба сформулювати точне й вичерпне визначення такого неоднорідного явища, як аналітична філософія. А тим паче, якщо таку спробу здійснює один із провідних філософів-аналітиків. Тож не дивно, що визначення Дамміта спричинило жваву дискусію (див., напр. [10]).

У літературі неодноразово зазначалося, що відповідь на запитання «Що таке аналітична філософія?» пов'язана зі значними труднощами (див., напр.: [18, с. 1], [23, с. 4], [42, с. 61]). І хоча це твердження є

* Аутентичний український варіант статті, не спотворений «орфографічною цензурою». Російський варіант вперше опубліковано у вип. 7 нашого збірника.

¹ Це визначення відсилає до іншої, більш ранньої, праці Дамміта — статті «Чи може і чи повинна аналітична філософія бути систематичною?» [16, с. 441].

справедливим для будь-якого філософського напрямку², доводиться визнати, що ситуація з аналітичною філософією виглядає особливо заплутаною.

Почнемо з того, що термін «аналітична філософія» увійшов до активного обігу порівняно пізно, майже через сторіччя після фактичного виникнення самої течії як такої. Зародження аналітичної філософії традиційно відносять до 1870-х років, коли побачили світ перші праці Готлоба Фреге з логіки і основ математики. Як зауважує фон Врігт [42, с. 55], сама назва «аналітична філософія» поширилася з початку 1950-х років після виходу книг Артура Папа³ «Елементи аналітичної філософії» [32] та «Аналітична теорія пізнання» [33]. Таким чином, ні сам Фреге, ні, наприклад, Вітгенштейн, ні деякі інші видатні представники науково орієнтованої філософії ХХ сторіччя ніколи не визначали свої погляди як «аналітична філософія», що не може не ускладнювати проблему їх філософської ідентифікації.

Загалом існує широкий консенсус щодо того, кого з мислителів ХХ сторіччя слід віднести до аналітичного напрямку [23, с. 4]. Крім Фреге, до них зазвичай зараховують Мура, Рассела та їхніх колег по Кембриджу періоду міжвоєнної (Уїсдома, Стеббінга, Дункан-Джонса), раннього Вітгенштейна, провідних представників Віденського гуртка (Шліка, Карнапа, Нейрата), Львівсько-Варшавської школи (Твардовського, Лукасевича, Тарського), Оксфордської школи мовного аналізу (Райла, Остіна, Стросона), а також більшість повоєнних американських філософів (Куайна, Гудмена, Кріпке)⁴. Виникнення і розвиток аналітичної філософії подані у низці оглядових праць історико-філософського характеру (див., напр.: [6]). Також існує чимало досліджень, присвячених викладу філософських поглядів окремого мислителя або ж філософської концепції певної школи аналітичного напрямку. Незважаючи на це, доводиться визнати дефіцит узагальнених досліджень, де аналітична філософія була б концептуально розглянута як цілісне явище у взаємозв'язку з головними філософськими течіями сучасності (такими, як феноменологія або, скажімо, неомарксизм). Аналітична філософія давно досягла того рівня зрілості, коли порівняння її

²Щоб переконатися в цьому, достатньо запитати, чи маємо ми стислу і водночас «ясну і чітку» відповідь на запитання «Що таке екзистенціалізм?» або «Що таке феноменологія?».

³Слід зазначити, що, хоча Пап не винайшов цей термін, який можна зустріти і в більш ранніх працях інших авторів (див., напр.: [31]), проте саме Пап надав йому того парадигмального звучання, яке й отримало систематичне поширення у подальшому.

⁴Наведений перелік не є вичерпним.

специфіки з іншими напрямками сучасної філософії має стати предметом компетентного і повномасштабного теоретичного дослідження.

Слід враховувати, що термін «аналітична філософія», як і майже кожен узагальнену назву, цілком можна застосовувати у ролі свого роду ярлика, тобто своєрідного полемічного прийому у суперечках між представниками різних філософських напрямків. «Навішування ярликів» нерідко використовується як специфічний спосіб ведення дискусії та дискредитації точки зору опонента. Дагфін Фьоллесдаль [18, с. 1-2] доволі повно описує цей прийом. Зазвичай ярлик вводять з таким розрахунком, щоб позначену ним точку зору було неважко заперечити⁵. Потім цей ярлик доволі часто застосовують до широкої групи філософів. Згодом критиці піддають уже не справжні погляди тих чи тих мислителів, а абстрактну «ярликову концепцію» без огляду на те, якою мірою справжні погляди критикованих філософів відповідають створеній уявній концепції (і чи відповідають вони їй взагалі).

У вітчизняній філософській літературі (здебільшого навчального характеру) роль такого ярлика давно і з успіхом відіграє «позитивізм»⁶. Зокрема, склалася стійка традиція називати «неопозитивізмом» будь-яку раціоналістичну і науково орієнтовану філософську концепцію ХХ сторіччя й, таким чином, тлумачити неопозитивізм у неприпустимо широкому значенні, підміняючи ним аналітичну філософію загалом. Як наслідок, маємо парадоксальну ситуацію: донині у багатьох наших підручниках (див., напр.: [5] і, для порівняння, працю відомого російського дослідника [4]) у якості «позитивістів» стандартно фігурують такі мислителі, як Фреге, Мур, Рассел, Поппер і багато інших, чий погляд не лише не вкладається в позитивістські рамки, але й явно протистоять будь-яким доктринам позитивістського гатунку⁷. Необхідно враховувати шкідливість такого роду аберації, оскільки вона не лише серйозно спотворює загальну картину розвитку філосо-

⁵Фьоллесдаль не без іронії зазначає, що іноді навіть вдається знайти філософа, який колись реально існував або існує нині, чий погляд, хоча б приблизно, підпадає під таку «ярликову» позицію. Проте, як правило, чим абсурдніші положення приховують за певним ярликом, тим менше наводять доказів на користь того, що їх насправді хтось підтримує.

⁶Часто-густо цю характеристику доволі доповнюють різними префіксами і визначальними словами (типу «нео-», «пост-», «логічний» тощо), що значно заплутує розгляд сутності проблеми.

⁷Достатньо нагадати, що для позитивізму будь-якого штибу обов'язковими є установка на «заперечення філософії» (у тій чи тій формі), послідовний емпіризм у теорії пізнання та індуктивістська методологія. Жодну з цих позицій ніколи не поділяли ні Рассел, ні Мур, ні тим більше Поппер. Див. про це також у вступній статті О.Ф.Грязнова до книги [1] і в [2, с. 14-15].

фії ХХ сторіччя, але й значно ускладнює розуміння сутності розглядуваних філософських концепцій. І якщо за радянських часів такий спрощений підхід був зумовлений ідеологічними вимогами⁸, то його застосування у наш час пояснюється виключно силою інерції та недостатнім знанням суті справи.

Фьоллесдаль підкреслює: якщо ми прагнемо уникнути «дурної яриковості», то наші оцінки й характеристики філософських позицій повинні ґрунтуватися на сумлінній інтерпретації досліджуваних концепцій [18, с. 1-2]. Це особливо актуально для аналітичної філософії, враховуючи окреслену вище багатоманітність і різноманітність цього явища, що робить встановлення її концептуальної єдності завданням досить нетривіальним. Складно, і навряд чи взагалі можливо, точно визначити достатньо репрезентативну сукупність конкретних філософських положень, яку беззаперечно поділяли б усі представники численних шкіл і відгалужень аналітичної філософії. Так, серед аналітичних філософів, які працюють або працювали у галузі теорії пізнання, можна зустріти як емпіристів (Шлік, Карнап), так і раціоналістів (Чизолм). У сфері аналітичної онтології поруч із яскраво вираженими реалістичними концепціями (Фреге, Рассел, Чорч) знаходиться крайній номіналізм (Гудмен, Куайн). В аналітичній теорії свідомості проблему співвідношення душі й тіла можуть розв'язувати як у дуалістичному (Джексон), так і в матеріалістичному (Райл) аспекті.

Незважаючи на таку багатоманітність окремих філософських позицій, можна стверджувати, що поглядам більшості філософів, яких зазвичай відносять до аналітичного напрямку, певною мірою притаманні деякі спільні риси, що забезпечують єдність усього руху загалом. Проте таку єдність слід шукати не в концептуальній, а скоріш у методологічній площині. Те, що об'єднує філософів аналітичного напрямку, перш за все виражається у конкретному *способі* постановки і розгляду філософських проблем, а також у специфічній дослідницькій установці, що зумовлює характерний для аналітичної філософії стиль філософствування, дотримання якого відрізняє його представників від послідовників інших філософських течій (пор.: [6, с. 5]).

У пропонованій статті ми розглянемо деякі важливі особливості аналітичної філософії, які дають змогу виокремити її в оригінальний та самостійний напрямок сучасної філософської думки.

⁸Відповідно до яких практично будь-який напрямок зарубіжної філософії автоматично належало кваліфікувати як «буржуазну ідеалістичну філософію» з обов'язковим вписуванням у доволі жорстку схему «боротьби матеріалізму з ідеалізмом на сучасному етапі».

2 Лінгвістичний поворот і критика психологізму

Повернемося до визначення Дамміта та розглянемо його більш детально. На перший погляд, воно має недолік у тому, що по суті спирається на досить вузьке розуміння самого предмета філософії. Складається враження, що за Даммітом, головною метою будь-якого філософського дослідження має бути «всебічне пояснення мислення» [16, с. 458]. Іншими словами, якщо виходити з цього визначення, предметна галузь філософії начебто має зводитись до *філософії свідомості*. Принаймні саме філософія свідомості постає тут як центральна філософська дисципліна.

На думку Пітера Хакера, таке розуміння предмета філософії не може не викликати певного «занепокоєння» [23, с. 10]. І дійсно, існують різноманітні розділи філософії, а також окремі філософські дисципліни (етика, естетика, філософія математики тощо), у центрі уваги яких знаходяться питання «У чому сенс життя?», «Що таке добро?», «Якою є природа числа?» і багато інших, які лише з великою натяжкою можуть бути підведенні під загальне поняття філософії свідомості, а відповідь на такі питання навряд можна знайти в ході «аналізу мислення». З цього приводу Ганс-Йоганн Глок зазначає: «Ми цілком можемо погодитись, що мислення є однією з важливих тем у філософії свідомості, але чому це має бути *головною* темою філософії взагалі?» [21, с. 151]. Відтак, якщо виходити з буквального прочитання визначення Дамміта, вочевидь легко дійти висновку, що через вузьке тлумачення самого предмету філософського дослідження воно може мати лише обмежене застосування.

Проте таку — дещо прямолінійну — інтерпретацію позиції Дамміта не можна вважати повністю адекватною. Слід враховувати, що Дамміт є одним із визначних сучасних представників *епістемологічного антиреалізму*, а отже він формулює своє визначення саме в межах цієї концепції. Антиреалізм загалом, і зокрема епістемологічний антиреалізм, заперечує саму можливість безпосереднього пізнання об'єктів «зовнішнього світу» такими, якими вони «існують насправді». У Новий час ця концепція бере свій початок від «коперниканського перевороту» Канта, який стверджував, що дійсно наукова (трансцендентальна) філософія повинна займатися «не стільки предметами, скільки видами нашого пізнання предметів» [26, с. 78]. Іншими словами, згідно з антиреалістською позицією, яку повною мірою поділяє і Дамміт⁹, будь-яке

⁹Спираючись на досягнення сучасної логіки, Дамміт розробив особливу версію

філософське дослідження має справу не безпосередньо з «об'єктивною реальністю» самою по собі, а з тим, як ця реальність відображена в свідомості. Якщо розглянути визначення Дамміта під таким кутом зору, то стає очевидним, що «всебічне пояснення мислення» не є для нього самоціллю і він виокремлює його не як особливий (нехай навіть центральний) розділ філософії, а тлумачить як єдиний філософськи виправданий спосіб досягнення будь-якого знання взагалі. У свою чергу аналітико-філософський підхід передбачає, що адекватна експлікація структур мислення можлива тільки за рахунок усебічного *аналізу структур мови*.

Таким чином, як найважливішу характерну ознаку аналітичної філософії Дамміт виокремлює особливу методологічну настанову, відповідно до якої аналіз філософських проблем може і повинен здійснюватися головним чином через аналіз мови. Саме мова постає тим універсальним середовищем, завдяки якому (і в якому) отримують своє оформлення результати мислення, а значить і результати пізнання. Мова є засобом об'єктивації цих результатів: лише будучи оформленими у мові, вони стають доступними для теоретичного розгляду. Це означає, що будь-яке філософське дослідження багато в чому зводиться до вивчення та пояснення смислу і значення мовних виразів, а також виразних засобів мови загалом. Із часу виходу однойменної збірки праць за редакцією Ричарда Рорті [41] подібну настанову прийнято позначати як «лінгвістичний поворот»¹⁰ у сучасній філософії.

Лінгвістичний поворот не слід тлумачити у тому розумінні, що центральним розділом аналітичної філософії нібито виявляється філософія мови. Аналіз мови постає тут перш за все як *засіб* об'єктивного аналізу філософських проблем *по суті*. На думку Дамміта, такий підхід уперше був висунутий і послідовно реалізований Фреге у книзі «Задачі арифметики» (1884), присвяченій проблемі визначення поняття числа. Поставивши питання «що є числом» і якою є «природа законів арифметики», Фреге доходить висновку, що єдиним засобом успішної відповіді на це питання є дослідження мови математики. У § 62 цієї праці Фреге, зокрема, зазначає: «Яким же чином повинно нам бути дане число, якщо ми не можемо мати про нього жодного уявлення або

антиреалізму, названу ним «семантичним антиреалізмом», яка привернула увагу багатьох дослідників і широко обговорювалася (і продовжує обговорюватися) на сторінках спеціальної літератури. Детальніше про епістемологічний антиреалізм та концепцію Дамміта див.: [7].

¹⁰Рорті зазначає, що сам цей термін належить Густаву Бергману, який використовує його у своїй книзі «Логіка і Реальність» (1964).

споглядання? Тільки в межах речення слова щось означають. Отож, завдання полягатиме в поясненні смислу речення, до якого входить слово, що позначає число» [19, с. 71]. Тобто, якщо ми хочемо отримати *поняття* числа, нам необхідно встановити значення мовних виразів (мовного контексту), де застосовуються знаки чисел (цифри)¹¹. Те саме є слухним для будь-яких філософських понять і проблем.

Подібний підхід характерний для багатьох шкіл і течій аналітичної філософії. Так, члени Віденського гуртка вважали головним завданням філософії не стільки отримання нового, скільки пояснення вже наявного знання, яке досягається через аналіз мови. У такому розумінні вони істотно спиралися на деякі ключові ідеї «Логіко-філософського трактату» Вітгенштейна, зокрема, що вся філософія є «критикою мови» (4.0031). Дійсно, якщо метою філософії є «логічне пояснення думок» (4.112), а думка — ніщо інше як «осмислене речення» (4), то філософія, очевидно, в першу чергу повинна займатися «поясненням речень» (4.112). Онтологічним підґрунтям для такого висновку є певна концепція співвідношення мови і дійсності, а саме тлумачення речення як особливої «моделі дійсності, як ми її собі мислимо» (4.01). А отже, як зазначає Вітгенштейн у передмові до «Трактату», межі мислення, по суті, визначаються межами мови¹².

Іншим типовим зразком філософствування у річищі лінгвістичного повороту є праці Оксфордських аналітиків другої половини ХХ сторіччя — Гілберта Райла, Джона Остіна, Пітера Стросона та інших. Згідно з Райлом, більшість філософських проблем можна розв'язати шляхом виявлення та *переформулювання* виразів нашої мови, які «систематично вводять в оману» (*systematically misleading expressions*), тобто таких виразів, синтаксична чи граматична форма яких радикально не відповідає тим станам справ, які вони повинні виражати чи описувати [36, с. 87]. Як результат, такі вирази, попри свою цілковиту істинність із позиції повсякденної мови, призводять до хибних наслідків філософського характеру. Типовим прикладом у цьому випадку є так звані «квазі-онтологічні твердження» («Бог існує», «Кентаври не існують») чи «квазі-платоністські твердження» («Непунктуальність неприпустима») або «квазі-дескриптивні чи квазі-референційні твердження» («Пуанкаре не є королем Франції»). Неконтрольоване використання подібних тверджень у філософському дискурсі спричиняє

¹¹ Для чисел таким контекстом можуть бути, наприклад, математичні рівняння.

¹² Слід зазначити, що багато дослідників пов'язують лінгвістичний поворот аналітичної філософії, в першу чергу, саме з «Логіко-філософським трактатом» [22, с. 428], [24, с. 19].

прийняття певних «онтологічних зобов'язань» (Куайн) та призводить до «категоріальних помилок», зокрема, до постулювання різних «логічних фікцій» чи «примар». Для усунення таких помилок і необхідний ретельний аналіз виразів нашої мови та виявлення їхньої фактичної логічної форми. Як зазначає Стросон, хоча філософ і не повинен обмежуватися буквальним описом мовної практики, проте «актуальне застосування мовних виразів залишається єдиним та істотним пунктом, де відбувається його (філософа — Я. Ш.) контакт із реальністю, яку він бажає зрозуміти, реальністю понять; оскільки тільки у цьому пункті ми маємо можливість спостерігати справжній спосіб оперування поняттями» [39, с. 320].

Лінгвістичний поворот аналітичної філософії тісно пов'язаний з її *антипсихологізмом*, що також чітко простежується у працях Фреге, який піддав різкій критиці традиційне для багатьох філософів ХІХ сторіччя «психологічне» тлумачення предмета логіки (як нібито науки про «закони» чи «форми» «правильного мислення»). Фреге підкреслював: «У логіці слід відкидати всі розрізнення, що робляться з психологічних позицій. А те, що зазвичай називають психологічним поглибленням логіки, — не що інше, як психологічна фальсифікація»¹³ [20, с. 59]. З цією метою спочатку необхідно відокремити (чисту) думку як таку від психологічного процесу мислення чи «думання». Для Фреге думка є чимось об'єктивним, особливим абстрактним (і за своєю природою ідеальним) об'єктом, що може бути визначений як *смісл стверджувально-розповідного речення*¹⁴: «Думками є, наприклад, закони природи, математичні закони, історичні факти; всі вони знаходять своє вираження в стверджувально-розповідних реченнях» [20, с. 42]. Цим абстрактним об'єктам (і лише їм) може бути надане істиннісне значення, тобто саме думка постає в ролі *носія істини*. У такому розумінні думки і відношення між ними створюють те, що Фреге, а слідом за ним і Карл Поппер називали «третім світом», тобто сферу *об'єктивного змісту* мислення, яка різко відрізняється від психічних актів окремих людей, їхніх уявлень, сприйнятів, переживань тощо. Філософське дослідження мислення, про яке йшлося вище, належить

¹³ Доцільно також навести аналогічне твердження видатного представника Львівсько-Варшавської школи Яна Лукасевича: «Неправильно, що логіка — наука про закони мислення. Досліджувати, як ми насправді мислимо, чи як ми повинні мислити, — не є предметом логіки... Те, що називається «психологізмом» у логіці, — ознака занепаду логіки в сучасній філософії» [27, с. 12-13].

¹⁴ Це визначення доцільно порівняти з наведеним вище п. 4 «Логіко-філософського трактату».

здійснювати через аналіз цих об'єктивно існуючих ідеальних структур, як вони подані нам у мові або через мову. А в ролі головного інструменту такого аналізу постає логіка як наука про «найбільш загальні закони буття істини» [20, с. 39].

3 Логічний і мовний аналіз

Привертає увагу те, що в запропонованому Даммітом визначенні аналітичної філософії не задіяне одне з ключових понять, яке, власне, дало назву всьому рухові загалом, — поняття *аналізу*. У Дамміта йдеться про «філософське пояснення» та «пояснення мови», проте залишається відкритим питання про *метод* такого пояснення. Водночас не можна не помітити, що Дамміт, особливо на початку своєї книги, доволі рідко і немовби неохоче застосовує сам термін «аналіз», а натомість віддає перевагу «вивченню» (*study*), «дослідженню» (*enquiry, investigation*) тощо¹⁵. Навряд чи це випадково, але можливо, що для Дамміта є зрозумілим, начебто трюїзмом, положення, що в аналітичній філософії саме аналіз постає (чи повинен поставати) як головний метод філософського дослідження.

Проте питання про місце і роль аналізу в аналітичній філософії зовсім не таке просте, як це може здатися на перший погляд. Сама по собі виразна і прозора характеристика аналітичної філософії як такої, «в якій аналіз відіграє центральну роль» [8, с. 203] (див. також: [25, с. 37-55], [29, с. 1-22]), якщо її не доповнити необхідним уточненням — а що, власне, слід розуміти під «аналізом», залишається не більш ніж малозмістовною декларацією. Обмежуючись лише таким узагальненим формулюванням, ми ризикуємо позбавити аналітичну філософію її специфіки, оскільки активне застосування аналізу було притаманне більшості (класичних) філософських концепцій минулого, починаючи від Аристотеля, включаючи метафізику Декарта, монадологію Лейбніца, теорію пізнання Локка тощо. Крім того, категорію аналізу широко застосовують у багатьох сучасних філософських та загальнонаукових напрямках, які жодним чином не належать до аналітичної філософії, наприклад, у теорії систем (системний аналіз), теретичній лінгвістиці (аналіз дискурсу), психоаналізі тощо.

¹⁵Проте, у передостанній главі («Мислення і мова») Дамміт обирає таке формулювання для своєї «фундаментальної аксіоми аналітичної філософії»: «Єдиний шлях до *аналізу* (курсив мій — Я. Ш.) мислення пролягає через аналіз мови» [17, с. 128].

Слід також враховувати, що в самій аналітичній філософії можна зустріти різні тлумачення аналізу як особливого методу розв'язання філософських проблем. Водночас можна виокремити низку особливостей цього методу, властивих аналітико-філософській традиції від її початку. Найголовніше — це активне застосування як ефективного інструменту філософського аналізу апарату *сучасної символічної логіки*. В першу чергу мається на увазі класична логіка предикатів першого порядку, розробка якої в піонерських працях Фреге¹⁶ ознаменувала собою справжню революцію в логіці. Ця нова логічна теорія одразу ж продемонструвала свою надзвичайну продуктивність для аналізу засадових проблем метафізики та епістемології — парадигмальною в цьому відношенні є, наприклад, фундаментальна праця Уайтхеда і Рассела «Principia Mathematica» (1910–1913), де нова логіка була представлена у своїх головних рисах, які зберігаються й понині. Широке застосування в аналітичній філософії знаходять також різні *некласичні логіки*, серед яких можна виокремити модальну логіку, часову логіку, епістемічну логіку, паранесуперечливу логіку тощо.

Таким чином, в аналітичній філософії на перший план виходить *логічний аналіз*. Водночас традиційне редукціоністське тлумачення аналізу як поділу (розкладення) певної проблеми чи поняття — залежно від того, що саме аналізують — «на стільки частин, скільки необхідно» [3, с. 260], хоча і зберігається, проте відіграє лише допоміжну роль. Логічний аналіз у межах аналітичної філософії зазвичай становить різновид так званого *трансформативного* (чи *інтерпретаційного*) аналізу, обов'язковою передумовою якого є виявлення адекватної логічної форми аналізованої сутності через її «переклад» чи трансформацію на відповідну формально-логічну мову (див.: [9]). Тобто аналіз будь-якого твердження, проблеми чи поняття здійснюють шляхом певної інтерпретації за допомогою обраної з цією метою логічної системи: «Логічний аналіз окремого виразу полягає в конструюванні певної мовної системи та зануренні даного виразу в цю систему» [13, с. 143].

Класичні зразки логічного аналізу можна знайти в працях Фреге і Рассела. Фреге неодноразово підкреслював, що повсякденна мова є логічно недосконалою (неточною), тому якщо при розв'язанні філософських проблем некритично (буквально) йти за граматичною формою (структурою) мови, то не уникнути серйозних помилок. Логічний аналіз усуває такі помилки завдяки виявленню справжньої логічної форми мовних виразів, прихованої за їхньою зовнішньою (граматичною)

¹⁶Починаючи з відомого «Запису у поняттях» (Begriffsschrift, 1879).

оболонкою. Типовими у цьому відношенні є, наприклад, висловлювання про числа та про існування.

Згідно з Фреге, граматична форма тверджень, що містять числові характеристики, створює ілюзію приписування даних характеристик безпосередньо тим чи тим предметам, що, в свою чергу, призводить до хибного висновку про наявність у предметів таких властивостей, яких вони в принципі не мають. Насправді твердження про числа стосуються не самих предметів, а *понять* про предмети, точніше, *обсягів понять*. Наприклад, коли ми говоримо: «Юпітер має чотири супутники», то неправильно вважати, що ми нібито приписуємо Юпітерові властивість «мати чотири супутники». Юпітер має такі характеристики, як маса, колір, щільність тощо, число ж «чотири» характеризує зовсім не Юпітер і навіть не супутники Юпітера, а обсяг поняття «супутник Юпітера». Тобто це твердження слід розуміти як «Під поняття „супутник Юпітера“ підпадають чотири предмети» або «Обсяг поняття „супутник Юпітера“ включає рівно чотири предмети» [9]. У виразі «чотири породистих коня» тільки слово «породисті» репрезентує властивості самих коней, а слово «чотири», як і в прикладі з Юпітером, стосується *поняття* «породистий кінь», вказуючи, що під це поняття у даному випадку підпадають чотири предмети [19, с. 64]. Такий логічний аналіз дав Фреге змогу пояснити природу числа і вперше сформулювати визначення числа (через абстракцію) як особливої другопорядкової множини, тобто множини всіх таких множин, які мають однакову кількість предметів.

Аналогічною є ситуація з висловлюваннями про *існування*, які, згідно з Фреге, також виражають певну *властивість понять*, зокрема властивість наявності чи відсутності елементів у їхніх обсягах: «Адже ствердження існування є не що інше, як заперечення нуля (*Verneinung der Nullzahl*)» [19, с. 64]. І дійсно, якщо точно йти за граматичною формою виразів, то доведеться визнати, що, наприклад, у висловлюванні «Кентаври не існують» певним об'єктам, зокрема «кентаврам», надається властивість «неіснування». Такий підхід спричиняє значні філософські труднощі, на які звернув увагу Алексіус Мейнонг [28], — надавати об'єкту будь-яку властивість можна лише у тому випадку, якщо цей об'єкт уже існує, а отже, виходить, що кентаври якимось чином існують і не існують одночасно. Так само, в онтологічному доведенні буття Бога спроба приписати властивість існування безпосередньо Богові (а не поняттю Бога) вже *завдалегідь передбачає* існування відповідного об'єкта, що є типовим випадком *petitio principii*.

Підхід Фреге дає змогу уникнути небажаних онтологічних зобов'язань

зань у вигляді необгрунтованого прийняття об'єктів, існування яких заперечується або ж перебуває під сумнівом. За такого підходу у наведеному вище висловлюванні про кентаврів насправді не йдеться про реальні властивості таких об'єктів, як «кентаври». Воно тлумачиться у значенні «Поняття „кентавр“ є порожнім (має порожній обсяг)». Також і твердження «Бог існує» не означає нічого більшого, ніж «Поняття „Бог“ є непорожнім». Останнє твердження потребує окремого доведення, проте у будь-якому випадку перехід від простої констатації існування поняття до висновку про його непорожність є логічно некоректним. Отож, за словами Фреге, «оскільки існування являє собою властивість поняття, то онтологічне доведення буття Бога не досягає своєї мети» [19, с. 64]. Зазначимо, що аналіз Фреге багато в чому є співзвучним з висновками Канта, який також відкидав онтологічне доведення, оскільки існування не може бути властивістю «реальних речей». Проте, на відміну від Канта, який взагалі заперечував статус властивості для існування¹⁷, Фреге вдалося експлікувати предикат існування як певну властивість *другого порядку*, що стало можливим завдяки ефективному застосуванню сучасної логічної техніки.

Фреге першим переконливо продемонстрував, яким чином точний логічний аналіз мови дає змогу при дослідженні філософських проблем подолати жорсткі обмеження, зумовлені поверховою граматичною формою мовних виразів, та розробив надійні технічні засоби для вияву їхньої «справжньої» логічної форми, що дає змогу уникнути багатьох традиційних помилок. Цю установку не меншою мірою, ніж «лінгвістичний поворот», можна вважати «аксіомою аналітичної філософії». У такому розумінні, як полемічно гостро зазначив Рассел, «кожна філософська проблема, що підлягає необхідному аналізу та поясненню, виявляється або взагалі не філософською або ж, у певному розумінні, логічною» [38, с. 42].

Звісно, це не означає, що будь-який твір, який виходить з-під пера «дійсно аналітичного» філософа, обов'язково повинен бути насичений логічною символікою (хоча широке застосування різного роду символів і формул є примітною ознакою значної частини аналітико-філософських текстів). Багато визнаних класиків аналітичної філософії, таких як Мур, Райл чи Остін, зовсім не були професійними логіками

¹⁷ «Зрозуміло, що буття не є реальним предикатом, тобто воно не є поняттям про таке, що могло би бути додане до поняття речі. . . У логічному застосуванні воно є лише зв'язкою в судженні» [26, с. 770]. Із точки зору сучасної логіки, це твердження Канта є досить вразливим, що не може не підірвати його критику онтологічного аргументу загалом.

та намагалися не торкатися у своїх дослідження безпосередньо логічної проблематики. Проте їхні дослідження пронизані духом аналізу, хоча в них і спостерігається явне зміщення інтересу від безпосереднього логічного до власне поняттєвого і мовного аналізу, що виражено у підвищеній увазі до аналізу *мовної практики*, тобто до аналізу *застосування* мовних виразів, а не до вивчення їхньої внутрішньої логічної структури як такої. Мета аналізу залишається, по суті, тією самою — розв'язання філософських проблем шляхом пояснення понять, тобто через «уточнення розмитих або не зовсім точних понять» [14, с. 7-8].

У цьому контексті цікавою виявляється концепція *конективного аналізу* Стросона, протиставленого ним традиційному «редуктивному» аналізу. Завдання конективного («поєднувального» — *connective*) аналізу полягає у виявленні структурних і логічних взаємозв'язків між поняттями. Стросон закликає відмовитися від розуміння аналізу лише як пояснення «складних значущих одиниць способом зведення їх до простих, ізольованих елементів значення» [40, с. 17]. На його думку, дослідник, як правило, має справу не з окремими поняттями, а з досить розгалуженою поняттєвою мережею, а отже, аналізу повинна підлягати вся «система взаємопов'язаних одиниць, понять, таких, що функція кожної одиниці, окремого поняття може, з філософської точки зору, бути зрозумілою тільки через осягнення їхнього взаємозв'язку з іншими одиницями та поняттями»¹⁸ [40, с. 19].

4 Аналітичний стиль постановки й розв'язання філософських проблем

У передмові до своєї книги Дамміт характеризує аналітичну традицію (поряд із феноменологією) як особливий *стиль* у філософії [17, с. ix]. Не розкриваючи детально цієї теми, він залишає відкритим питання про специфіку аналітичного філософського стилю. Проте в літературі неодноразово звертали увагу на яскраво виражену *стилістичну своєрідність* аналітичної філософії, яка, на думку низки авторів, є її важливою категоріальною ознакою, що дає змогу сформулювати визначення аналітичної філософії загалом. Так, на думку О.Ф. Грязнова, «в широкому розумінні аналітичну філософію можна тлумачити як певний стиль філософського мислення» [2, с. 13]. На його погляд, цьому стилю притаманні «строгість, точність використо-

¹⁸Про передумови такої концепції аналізу в історії філософії (зокрема в античній філософії) див.: [11, с. 405-423].

вуваної термінології, обережне ставлення до широких філософських узагальнень і спекулятивних міркувань. Для філософів аналітичної орієнтації сам процес аргументації важливий не менше, ніж результат, якого за його допомоги досягають. При цьому аргументованій переконливості ідей надають перевагу над їхнім емоційним впливом» [2, с. 13].

Таким чином, ми отримуємо свого роду «стилістичне визначення» аналітичної філософії, згідно з яким останню вирізняє передусім прагнення до доказовості та ясності [22, с. 432]. Як зазначає Цезаре Козо, таке визначення вимагає від філософа, який працює в аналітичному ключі, дотримання суворих методологічних вимог. Аналітичний філософ зобов'язаний оперувати тільки чіткими, однозначними твердженнями й поняттями, застосовувати для їх обґрунтування точні доводи, використовуючи як інструмент формальну логіку; крім того, науковому аналізу фундаментальних філософських понять повинно передувати їх неформальне, «до-теоретичне» роз'яснення [15, с. 55-63].

Подібно розв'язує питання про специфіку аналітичної філософії й Фьоллесдаль, коли пише: «Що вирізняє аналітичну філософію — це радше особливий спосіб *підходу* до філософських проблем, хоча... такий підхід не варто ототожнювати з будь-яким конкретним методом аналізу філософських понять» [18, с. 4]. Сутність такого підходу Фьоллесдаль виражає за допомогою двох слів — «аргументація та обґрунтування» (*argument and justification*). Аналітичний філософ повинен не лише проголошувати різні філософські положення, але й передусім висувати чіткі доводи (підстави) для цих положень, що передбачає експлікацію їхніх логічних взаємозв'язків і випробування на міцність з точки зору їхньої можливої спростовуваності. Саме тому, як вважає Фьоллесдаль, в аналітичній філософії таке важливе місце відводять аналізу мови: «Мовний аналіз необхідний, аби уникнути невизначеності й неясності, які можуть бути вирішальними для обґрунтування того чи того міркування» [18, с. 8].

Загалом прагнення до ясності, обґрунтованості та доказовості філософських побудов можна вважати характерною ознакою, що виражає принципову орієнтацію аналітичної філософії на ідеали *раціональності* та *науковості*. Багато аналітичних філософів розглядають себе як продовжувачів раціоналістичної традиції у світовій філософії, репрезентованої такими іменами, як Аристотель, Фома Аквінський, Декарт, Лейбніц, Кант; саму ж аналітичну філософію тлумачать як втілення раціоналістичної парадигми філософської думки на сучасному етапі. У свою чергу, установка на науковість зовсім не означає ототожнення філософії з наукою чи поширення на філософію методологічних

стандартів природничих наук. Скоріше йдеться саме про особливий науковий стиль у філософії, який дає змогу говорити про аналітичну філософію як про безумовно *наукову філософію*.

Рорті сказав про це так: «Аналітичну філософію можна приблизно визначити як спробу поєднати перехід від обговорення досвіду до обговорення мови — те, що Густав Бергман назвав „лінгвістичним поворотом“ — з черговою спробою професіоналізувати цю дисципліну шляхом дедалі більшого її наближення до науки. Лінгвістичний поворот властивий для всієї філософії ХХ сторіччя, що спостерігаємо не лише у Карнапа, Айєра, Остіна й Вітгенштейна, але й у Гайдеггера, Гадамера, Габермаса й Дерріди. Вирізняє аналітичну філософію від інших філософських ініціатив ХХ сторіччя ідея, що такий поворот, разом із застосуванням символічної логіки, робить можливим, або принаймні більш простим, перетворення філософії на наукову дисципліну. Можна сподіватися, що філософи зможуть завдяки кропітким та узгодженим дослідженням додати й свої цеглинки в спорудження знання» [35].

5 Підсумкові зауваги. Аналітична філософія і «подолання метафізики»

У даній статті були розглянуті деякі характерні риси аналітичної філософії як особливої течії сучасної філософської думки. Вихідним пунктом нашого дослідження стало визначення аналітичної філософії Майклом Даммітом і його критичне обговорення у низці праць останніх двох десятиріч. Підводячи деякі попередні підсумки цього обговорення, наголосимо, що хоча визначення Дамміта загалом досить точно виражає специфіку аналітичної філософії, воно потребує уточнення через залучення певних додаткових ознак. Узагальнюючи, можна стверджувати, що для аналітичної філософії так чи інакше є обов'язковими: 1) прагнення розглядати й розв'язувати власне філософські проблеми через філософський аналіз мови (лінгвістичний поворот); 2) активне використання методів і засобів сучасної логіки, а також зв'язок із певною точною філософською термінологією, яка має бути введена логічно коректно; 3) високі вимоги до ясності та чіткості аргументації, використовуваної для обґрунтування філософських положень.

Слід пам'ятати, що будь-яка спроба дати визначення такому складному й багатогранному явищу, як аналітична філософія, неминуче

буде носити значною мірою умовний характер. Дійсно, якщо спробувати сформулювати щось на кшталт стандартної дефініції з жорстким набором необхідних і достатніх умов, то в результаті доведеться виключити з аналітичних філософів ряд мислителів, які тісно асоціюються з цією течією, у творчості яких певна ознака виражена недостатньо чітко. Якщо ж тлумачити аналітичну філософію як широке поняття, утворене за принципом «сімейної подібності» у розумінні Вітгенштейна, то важко уникнути зворотного ефекту, а саме: тлумачення як «аналітичних» таких філософів, яких навряд чи доцільно сюди відносити (наприклад, тих же Аристотеля, Декарта та ін.) [24]. Тому будь-яку такого роду «таксономічну активність» слід розглядати не як інструмент проведення раз і назавжди заданих вододілів і меж, але як привід для подальших роздумів, що допомагають прояснити історичне коріння аналітичної філософської традиції, її методологічні особливості, а також її взаємодію з іншими напрямками сучасної філософії й філософськими концепціями минулого [22, с. 426].

На завершення заторкнемо ще одну важливу тему, без хоча б короткого обговорення якої розмова про аналітичну філософію буде суттєво неповною. Йдеться про відоме «подолання метафізики», яке часто розглядають як ще одну із найважливіших ознак аналітичної філософії. Зазвичай його пов'язують із діяльністю Віденського гуртка, точніше — з іменем Рудольфа Карнапа і його блискучою статтею «Подолання метафізики логічним аналізом мови» [12]. У цій статті Карнап характеризує речення традиційної метафізики як «несправжні», як «псевдоречення» й відстоює тезу про їхню суцільну беззмістовність. Зокрема, беззмістовними (тобто такими, що нічого не означають) є переважна більшість специфічно метафізичних термінів, таких, як «абсолют», «буття сущого», «еманація», «субстанція», «Бог» тощо. Спираючись на здійснений ним логічний аналіз, а також на принцип верифікації як метод встановлення смислу, Карнап стверджує, що «осмислених метафізичних речень взагалі не може бути» [12, с. 235], а отже будь-які претензії метафізики на будь-яке *знання* повинні бути відкинуті. Тим самим Карнап не тільки виражає позицію Віденського гуртка й раннього Вітгенштейна, згідно з якою завданням філософії є не відкриття нових істин, а пояснення змісту висловлювань конкретних наук й повсякденної мови, але й продовжує давню традицію *критики метафізики*, класичні зразки якої можна віднайти, наприклад, у працях Юма й Канта¹⁹.

¹⁹За влучним зауваженням Віндельбанда, «Кант завдав удару філософії, наголо-

Ця настанова на «подолання метафізики» тісно поєднана з боротьбою Мура й Рассела проти містифікованої філософії гегельянського типу, яку вони розгорнули на межі XIX–XX сторіч. Мур критикував гегельянство з позицій повсякденної мови, стверджуючи, що воно «не більш обґрунтоване, ніж припущення, що химера живе на Місяці» [30, с. 545]. Натомість Рассел вважав, що «метафізичне віровчення — помилковий результат, породжений емоціями» [37, с. 12]. Таку позицію не слід тлумачити як відмову від філософії загалом. Під «метафізикою» у цьому випадку розуміють *спекулятивну філософію езотеричного типу*, що має форму своєрідної «релігії й теології інтелектуалів, посвячених і мудрих» [34, с. 28]. У такому розумінні саме Гегеля зазвичай розглядають як типового метафізика. Ставлення аналітичних філософів до «системи та методу» Гегеля переважно збігається з оцінкою гегелівської філософії, яку дав Шопенгауер і яку з явною симпатією цитує Поппер: «Ці жажливі нагромадження слів, що анулюють одне одного та суперечать одне одному, що примушують розум мучитися в марних спробах взагалі думати про що-небудь пов'язане з ними, доки він не самозруйнується від абсолютного виснаження» [34, с. 74].

В історичному плані критика такої «містичної метафізики» стала одним із джерел аналітичної філософії, проте можна стверджувати, що така «антиспекулятивна» установка зберігається в ній до теперішнього часу. Більшість представників різноманітних відгалужень аналітичної філософії сходяться на думці, що філософія як така не може й не повинна продукувати ніякого апріорного («абсолютного») знання про дійсність, а тим більше претендувати на роль всеосяжного вчення «про світ загалом» та його «всезагальні закони».

Бібліографія

- [1] *Аналитическая философия: Становление и развитие (антология)*. Общая редакция и составление А.Ф. Грязнова. — М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998.

свиши на тому, що „філософське“ (метафізичне) знання про світ, поряд із конкретними науками чи над ними, — неможливе. . . Після цього власна галузь філософії як особливої науки обмежується критичним самопізнанням розуму» [43, с. 3]. Відомі ж завершальні рядки Юмівського «Дослідження про людське пізнання» цілком можна використати як епіграф для всього аналітичного руху: «Візьмемо, наприклад, в руки якусь книгу з богослов'я чи шкільної метафізики і запитаємо: чи містить вона якесь абстрактне міркування про кількість або число? Ні. Чи містить вона будь-яке міркування, про факти та існування, ґрунтоване на досвіді? Ні. Так киньте її у вогонь, оскільки в ній не може бути нічого, крім софістики й омани».

- [2] *Грязнов А.Ф.* Аналитическая философия. — М.: Высшая школа, 2006.
- [3] *Декарт Р.* Рассуждение о методе. . . // Сочинения : В 2-х т. — М.: Мысль, 1989. — Т. 1.
- [4] *Зотов А.Ф.* Современная западная философия. — М.: Высшая школа, 2001.
- [5] *Філософія: Підручник / За загальною редакцією М.І.Горлача, В.Г.Кременя, В.К.Рибалко.* — Харків: Консул, 2000.
- [6] *Шрамко Я.* Очерк истории возникновения и развития аналитической философии // Логос. — 2005. — № 2. — С. 4-12.
- [7] *Шрамко Я.* Некоторые проблемы аналитической эпистемологии // Логос. — 2006. — № 1. — С. 3-25.
- [8] *Beaney M.* Analytic philosophy // Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by K. Brown. — Oxford: Elsevier, 2006. — Vol. 1. — С. 203-206.
- [9] *Beaney M.* «Analysis», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2009 Edition) / Ed. by E.N.Zalta [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/analysis>>
- [10] *Bertrand Russell and the Origins of Analytical Philosophy / Ed. by R. Monk, A. Palmer.* — Thoemmes Press, 1996.
- [11] *Byrne P.H.* Connective analysis: Aristotle and Strawson // British Journal for the History of Philosophy. — 2001. — Vol. 9. — № 3. — С. 405-423.
- [12] *Carnap R.* Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache // Erkenntnis. — 1932. — Bd. 2. — С. 219-241.
- [13] *Carnap R.* Die Methode der logischen Analyse // Actes du huitieme Congres international de philosophie, a Prague 2-7 Septembre 1934. — Prague: Orbis, 1936. — С. 142-145.
- [14] *Carnap R.* Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic. — Chicago: University of Chicago Press, 1947.

- [15] *Cozzo C.* What is analytical philosophy? // In Search of a New Humanism / Ed. by R. Egidi. — Dordrecht: Kluwer, 1999. — С. 55-63.
- [16] *Dummett M.* Can analytical philosophy be systematic and ought it to be? // Truth and Other Enigmas. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — С. 437-458.
- [17] *Dummett M.* Origins of Analytical Philosophy. — London: Duckworth, 1993.
- [18] *Føllesdal D.* Analytic philosophy: what is it and why should one engage in it? // The Rise of Analytic Philosophy / Ed. by H.-J. Glock. — Blackwell Publishers, 1997. — С. 1-16.
- [19] *Frege G.* Die Grundlagen der Arithmetik. — Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1988.
- [20] *Frege G.* Logik // Frege G. Schriften zur Logik und Sprachphilosophie. — Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990. — С. 35-73.
- [21] *Glock H.-J.* Philosophy, Thought and Language // Thought and Language; Proceedings of the Royal Institute of Philosophy Conference / Ed. by J. Preston. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — С. 151-169.
- [22] *Glock H.-J.* Was Wittgenstein an analytic philosopher? // Metaphilosophy. — 2004. — 35. — № 4. — С. 419-444.
- [23] *Hacker P.M.S.* Analytic philosophy: what, whence, and whither? // The Story of Analytic Philosophy / Ed. by A. Biletzki, A. Matar. — London; New York: Routledge, 1998. — С. 3-34.
- [24] *Hacker P.M.S.* Analytic philosophy: beyond the linguistic turn and back again // The Analytic Turn: Analysis in Early Analytic Philosophy and Phenomenology / Ed. by M. Beney. — London: Routledge, 2006. — С. 125-141.
- [25] *Hylton P.* Analysis in analytic philosophy // The Story of Analytic Philosophy / Ed. by A. Biletzki, A. Matar. — London; New York: Routledge, 1998. — С. 37-55.
- [26] *Kant I.* Kritik der reinen Vernunft // Werke. Zweisprachige deutsch-russische Ausgabe. — Band II. — Teilband II.1. — Moskau: Nauka, 2006.

- [27] *Lukasiewicz J.* Aristotle's syllogistic. From the standpoint of modern formal logic. — Oxford: Clarendon Press, 1957.
- [28] *Meinong A.* Über Gegenstandstheorie. Selbstdarstellung. — Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1988.
- [29] *Monk R.* What is analytic philosophy? // Bertrand Russell and the Origins of Analytical Philosophy / Ed. by R. Monk, A. Palmer. — Thoemmes Press, 1996.
- [30] *Moore G.E.* The Refutation of Idealism // Philosophy in the Twentieth Century. An Anthology. — New York: Random House, 1962. — Vol. 2. — С. 543-560.
- [31] *Nagel E.* Impressions and appraisals of analytic philosophy in Europe // Journal of Philosophy. — 1936. — Vol. 33. — С. 5-24.
- [32] *Pap A.* Elements of Analytic Philosophy. — New Work: Macmillan, 1949.
- [33] *Pap A.* Analytische Erkenntnistheorie. — Wien: Julius Springer, 1955.
- [34] *Popper K.* The Open Society and Its Enemies. — Vol. II. — London.: Routledge, 1947.
- [35] *Rorty R.* Analytic philosophy and transformative philosophy (1999) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <<http://evans-experientialism.freewebspace.com/rorty02.htm>>
- [36] *Ryle G.* Systematically misleading expressions // The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method / Ed. by R. Rorty. — Chicago: University of Chicago Press, 3d ed., 1992. — С. 85-100.
- [37] *Russell B.* Mysticism and Logic and other Essays. — London: George Allen & Unwin, 1918.
- [38] *Russell B.* Our Knowledge of the External World. — London; New York: Routledge, 1995.
- [39] *Strawson P.F.* Analysis, science and methaphisics // The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method / Ed. by R. Rorty. — Chicago: University of Chicago Press, 1967. — С. 312-320.
- [40] *Strawson P.F.* Analysis and Metaphysics: An Introduction to Philosophy. — Oxford: Oxford University Press, 1992.

- [41] *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method* / Ed. by R. Rorty. — Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- [42] *Wright von G.H. «Analytische Philosophie» — eine historisch-kritische Betrachtung // Erkenntnis als Lebensform.* — Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1993. — С. 37-65.
- [43] *Windelband W. Lehrbuch der Geschichte der Philosophie.* — Mohr Siebeck, 1993.

Надійшла до редакції 29 червня 2011 р.